

**BİRBİRİMİZİ KANDIRMANIN DAYANILMAZ HAFİFLİĞİ:
SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ**

Dr. Atalay GÜNDÜZ

Ege Üniversitesi

Yabancı Diller Bölümü

atalaygunduz@hotmail.com

ÖZET

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanı Türk modernleşme projesinin yirminci yüzyılın ilk yarısında Türk toplumu tarafından nasıl algılandığının alegorik bir hicvidir.¹ Modernleşme saplantısı ancak ve ancak Saatleri Ayarlama Enstitüsü gibi çok cılız ve içi boş kurumlar doğurmuştur. Batı kurumlarının, düşüncesinin ve biliminin yüzeysel bir şekilde anlaşılması ve toplumun geçmişten devralması gerektiği kurumları sağlıklı bir şekilde zihninden silip atması Saatleri Ayarlama Enstitüsünü mümkün kılan faktörlerdendir. Bu faktörler Türkiye'nin Batılı ülkelerin neden bu kadar gerisinde kaldığının sebeplerindedir aynı zamanda. Eserin belli başlı karakterlerini derinlemesine bir incelemeye tabi tutan bu çalışma *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanın merkez izleğini bulmaya çalışmayı hedeflemektedir. Ahlaki olarak kendini ve çevresindekileri kandırmakta bu kadar ustalaşmış bireylerden kurulu bir toplumun Saatleri Ayarlama Enstitüsü gibi bir kurumu ortaya çıkarması ve beslemesinin ne kadar doğal olduğunu tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Türk modernleşmesi, toplumsal ahlak, çalışma ve ahlak, ikili zıtlık.

ABSTRACT

The Time Regulation Institute is a satirical allegory of how Turkish modernization project is perceived by Turkish society in the first half of the twentieth century. The obsession for modernization yields only a weak result: The Time Regulation Institute. A shallow understanding of Western institutions, thought and scholarship and the pathological amnesia of the society towards their cultural heritage are some of the factors which make The Time Regulation Institute possible. These factors are also the reasons why Turkey has long been surpassed by the Western countries. In that context this study aims to locate the central theme of The Time Regulation Institute through a close reading of the text discussing the binary oppositions, the formation of the main characters and allegorical institutions like the Society of Spiritism and the Time Regulation Institute.

Keywords: The Time Regulation Institute, Turkish modernization, social ethics, work and ethics, binary opposition.

Giriş

---

¹ Eserin tarzına yönelik tartışmanın özeti için bkz. Zeynep Bayramoğlu, *Huzursuz Huzur ve Tekinsiz Saatler: Ahmet Hamdi Tanpınar Üzerine Tezler*, YKY, İstanbul, 2007. S. 121.

Ahmet Hamdi Tanpınar Cumhuriyet kuşağı Türk edebiyatında üzerinde en çok durulan yazarlardan birisidir (Kahraman, 2002. s. 612). Tanpınar ve eserleri hakkındaki yüz seçme yazıyı içeren *Bir Gül Bu Karanlıklarda* adlı derleme Tanpınar'ın ne kadar önemsendiğine dair en güçlü kanıtlardan biridir. Tanpınar her ne kadar daha çok sanatçı yönüyle tanınıyorsa da Hasan Bülent Kahraman'ın da belirttiği gibi yazarın "...düşünce adamı nitelendirilmesini özlemle beklediği bellidir"(Ertop, 2002, s. 330).

Tanpınar'ın gerek şiirlerinde, gerek makalelerinde, gerekse hikaye ve romanlarında zaman kavramı, özellikle değişen zamanlarla başa çıkabilmek ve çağına ayak uydurabilmek çok önemli bir yere sahip olmuştur.² Bu bağlamda ele alındığında *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, adından da anlaşılacağı gibi, zamana ayak uydurmaya yönelik toplumsal ve kurumsal çabaların nasıl komik sonuçlara yol açabileceğinin hicvidir denilebilir. Bir medeniyet değiştirme uğraşına girmiş toplumun geçmişinden getirdiği değerleri bir kenara bırakıp yeni değerler edinmeye çalışırken nasıl bocaladığının ve nasıl kolayca kandırılabilirdiğinin gülmesidir *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. Ahmet Kutsi Tecer bu romanın konusunun bir "dolandırıcılık olayı" ve "böylesine büyük bir sahtekarlığın nasıl bir çevrede ve ne türden insanlarla gerçekleştiği" derken çok yerinde bir gözlemde bulunuyor (Tecer, 2002, s. 142).

Walter Feldman'ın saptadığı gibi romanın adı *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* olsa da, bu romanda okuduğumuz "enstitü çevresinde örülmüş bir anlatı değil, anlatıcı çevresinde örülmüş bir anlatıdır" (Feldman, 2002, s. 550). Bu yorumla Feldman romanın merkezine Hayri İrdal'ı getirmektedir. Yalnız burada Feldman'ın gözden kaçırdığı önemli bir durum söz konusu ki, o da bu romanın sadece Hayri İrdal'ın özyaşamöyküsü sayılmasında hala eksik bir yön olduğudur. Bence bu roman buna ek olarak Hayri İrdal'ın ahlaki olarak iflasının, ruhunu Mefitofilis'e yani Halit Ayaracı'ya ve onun değerlerine satmasının ve bu felaketi hazırlayan öğelerin romanıdır.

İlk gençliğinde en büyük ustası ve öğretmeni olan, tartışmamızda önemli bir yere sahip olacak, muvakkit Nuri Efendi Hayri İrdal'ın ruhunu son derece net bir şekilde okumuş ve ona "sen erken yaşta bir iş tutup ona kendini vermezsen büyük sıkıntılara uğrayabilirsin. Yaradılışın mütevazi insan yaradılışı... Hayata ve etrafa karşı yeter derecede dayanıklı değilsin. Seni ancak iş kurtarabilir" demiştir (Tanpınar, 1962, s. 32). Nitekim dediği gibi de olmuş, Hayri İrdal hayatında gerçekten çalıştığı çok kısa bir dönem haricinde asla mutlu olamamıştır. Berna Moran *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* hakkında yazdığı makalenin sonunda değindiği gibi bu romanda ancak iki kişi bütün hicvin ve alayın dışarısında bırakılmıştır: Muvakkit Nuri Efendi ve İrdal'ın oğlu Ahmet³ (Moran, 2002,). Bu kahramanların ortak özelliği ikisinin de bir konuda uzman olmaları ve bu uzmanlıklarını en güzel şekilde dürüstçe ve sabırla insanların hizmetine sunmalarıdır. Eser bu merkez çerçevesinde okunduğunda görürüz ki, bu roman çalışarak son derece mutlu ve topluma yararlı olabilecek bir insanın toplum tarafından yoldan çıkarılışı ve sonunda ahlaki olarak yıkımların en kötüsüne uğratılışıdır.

² Bu konuda Mehmet Kaplan'ın yaptığı yorum şöyledir: "Bu donmuş veya parçalanmış bir saat gibi çığırından çıkmış olan zamanın esas kahramanı Türk cemiyetidir. Yazarın asıl gayesi, Türk cemiyetinin son elli yıl zarfında, nasıl donmuş bir hayat şekli ile onu gülünç şekilde aşmak isteğini anlatmaktır." Bkz. Mehmet Kaplan, "Saatleri Ayarlama Enstitüsü", a.g.e., s. 121.

³ Moran'ın atladığı üçüncü karakter İrdal'ın ilk eşi Emine'dir.

İlk gençliğinde, İrdal okulu sevmese de yine de merak duyduğu ve başka bir toplumda olsa son derece başarılı ve mutlu olabileceği bir konuya, saatlere merak duymaktadır. Anlatıcı, doğum günüm ilk saatime sahip olduğum gündür diyor (Tanpınar, 1962, s. 22). Bundan sonra onu cezbeden yer, okuldan çok muvakkithane olmuştur. Son derece olumlu bir karakter olan muvakkit Nuri Efendi İrdal'ın çocukluğunda başına gelen en iyi şeydir. Öyle ki İrdal'ın içinde, içinde yaşadığı toplumun iradesine nüfuz edip bozamadığı, bir parça iyi ve dürüst yan varsa bunu Nuri Efendiye borçludur. Toplum izin verse ondan aldığı terbiye ve örnekle oldukça iyi bir hayata sahip olabilmesi olasılığı da vardır. Ama başta babası, Seyit Lütfullah, Avcı Naşit Efendi, Abdüsselam Bey, Doktor Ramiz ve Halit Ayarcı'nın yıkıcı etkileriyle ahlaki açıdan tam bir felakete sürüklenecektir.

Nuri Efendi-Doktor Ramiz İkili Karşıtlığı

Romanda bazı ikili karşıtlıklar, Tanpınar'ın tezini ortaya koymasında ve hicvini geliştirmesinde oldukça önemli rol oynar. Bunlardan en merkezi olanı da kendini işine vermiş, sabırla zanaatına eğilmiş Nuri efendi ile büyük çözümler ve mucizeler peşinde koşarken mesleğinin gereklerini yapmayı unutan doktor Ramiz arasındaki karşıtlıktır.

Tanpınar, *Beş Şehir* adlı yapıtında çalışmanın toplum üzerindeki olumlu etkisiyle olan ilintisi konusunda Erzurum ahalisi üstüne şu gözlemde bulunmaktadır: “İş terbiyesi almış, eli işlediği yarattığı için nefesine saygı duygusu yerleşmiş, şahsiyetli kendine güvenir vatandaşlardan teşekkür etmiş bir kalabalık” (Tanpınar, 1960, s. 36). 1947'de yayımlanan bir yazısında ise ülkenin iktisadi kalkınması için çalışmanın ne derecede önemli olduğunu altını çizen Tanpınar şu öneriyi getiriyor: “O halde yapılacak şey, çalışma şartlarını yeniden düzenlemek, çalışmayı planlaştırmak, zamanımızın ve hayatımızın efendisi olmaya karar vermektir”⁴ (Tanpınar, 2002, s. 76). Daha sonra da bu konudaki görüşlerini insanların genel mutluluk arayışı bağlamında değerlendirip şu yorumda bulunuyor: “İnsanoğlu yorgunluktan çekinmez; ufuksuz olmaktan harap olur” (s. 80). Bu konuya daha açıkça değindiği bir başka pasajda ise açıkça şöyle demektedir: “İnsan gerek fert, gerek cemiyet hayatında çalıştıkça, faydalı şekilde çalıştığını bildikçe mesuttur. Nerede ki içtimai buhran vardır; orada hakiki istihsalin, değer istihsalinin azlığına hükmedebilirsiniz, orada insan cemiyet hayatındaki Tanrı Alet, yaratıcı hareket rolünü az çok kaybetmiş kendini işe yaramaz görmeye başlamıştır” (s. 72).

Nuri Efendi'nin dediği gibi Hayri İrdal'ı “ancak iş kurtarabilir”⁵ (Tanpınar, 1962, s. 32). *SAE* bu bağlamda İrdal'ın bir türlü kurtulamamasının ve bu kurtuluşa müsaade etmeyen kişilerin ve kurumların hicvedildiği bir eserdir. Nitekim İrdal bütün

⁴ Zamanın ve hayatın efendisi olma kavramına çok önem veren Tanpınar başarının ancak bu sayede yakalanacağına inanmaktadır. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde Cevdet Paşa'nın o kadar farklı alanlarda ve o derecede başarıyla eserler verebilmesinin merkezinde kendisinin “zamana sahip olma şeklinin” etkili olduğunu söyler. Bkz. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 169.

⁵ Oysa İrdal'ın içinde bulunduğu çevre buna kolay kolay izin verecek gibi değildir. Okulda pek başarılı olmayan İrdal, diplomasını almadan okuldan ayrılır ve bir saat ustasının yanına çırak olarak girer. Bu zanaatı yavaş yavaş öğrendiği sırada Seyit Lütfullah İrdal'ı bir türlü rahat bırakmaz. Kayser AnDronikos'un hazinelerini arayacağız bırak şimdi işi edasındadır. Bu babasının ve çevresinin işe karşı genel tavırlarıdır. Onlar küçük emeklerle, mütevazı kazançlarla vakit kaybedebilecek insanlar değildir. Mucizelerin paşinden koşmayı seven insanlardır bunlar. Bütün bel bağladıkları şeyler Arisitidi'nin eczanesindeki simya denemeleri, Kayser AnDronikos'un hazinesi, babasının büyük ümitlerle beklediği kız kardeşinin mirası, bütün bu örnekler İrdal için mütevazı işlere bağlanmanın nasıl zorlaştırıldığının resmidir.

ömrü boyunca peşinde koştuğu refaha ve güce kavuştuğu Halit Ayarcı ile tanıştıktan sonra bile mutsuzluktan ve sıkıntıdan kurtulamaz. Bunun en önemli sebebi yine Tanpınar'ın tespitiyle: "Refahtan evvel, asil çalışmanın ve çalışmakta olmanın büyük manevi kudreti, insana iç hayatın basamaklarını üst üste çıkarır. Hareketlerinin, kendisine layık olup olmamak ölçülerini takar. Kaldı ki eksik istihsal, gittikçe eksilen refahla, bin türlü ihtiyaçla, yavaş yavaş insanda insanı öldürür. Tanrılar refahın çocuklarıdır. Ne sanatın tebessümü, ne ahlakın vekarı kendilerine layık bulmadıkları mabetlerde kolay kolay oturmayaz. Kıymet hükümleri yavaş yavaş zayıflar" (Tanpınar, 2002, s.73). Hayri İrdal için de böyle olmuştur. Çalışıp üretimde bulunmamak her geçen gün onu daha büyük acılara sürüklemiş, maddi refaha ulaştığı halde kendisini sorgulaması bitmek bilmemiştir.⁶ Bu süreç içinde her geçen gün kıymet hükümleri zayıflamış, hatta bir yerden sonra öyle bir noktaya gelmiştir ki karısının Ayarcı ile olan ilişkisi, hatta ondan çocuk sahibi olması bile onun için üstünde durulmaya değer şeyler olmamaya başlamıştır.⁷ SAE döneminde İrdal'ın mutlu olduğu tek bir dönem vardır o da oğlu ile birlikte SAE binasının planlarını yaparken aylarca gece gündüz, uyku yorgunluk, açlık bilmeden çalışıp bin bir güçlüğü yendikleri dönemdir.⁸ İrdal çalışma ile, yaptıkları ile mutlu olabilecek bir insandır fakat öyle bir toplumda yetişir ki küçük, mucizevi bir yönü olmayan, gerçekten göz nuru, alın teri gerektiren işler bu toplumda adeta küçük görülür ve önemsenmez.⁹ İnsanlar hazine, piyango ve zengin bir akrabadan kalacak veya onlara evlilik yoluyla geçecek, onları birden zengin edecek büyük işler peşindedir. Bu aynı zamanda, Türk toplumunun genel mutsuzluğunun ve ümitsizliğinin de en başta gelen sebebidir.¹⁰ Toplum bu çalışma ahlakından ve düzeninden öylesine uzak kalmıştır ki, ne yapacaklarını bilmeden, hem kendilerine ve hem de çevrelerine zarar vererek boşlukta kendi mutsuzluklarını hazırlayan bireylerden oluşan, gerçeğin ve samimiyetin geçer akçe olmadığı bir yalanlar manzumesiyle hareket eden bir bünyeye dönüşmüştür.¹¹ Bu konuda en büyük

⁶ İrdal örneğin İsviçre'de doğmuş olsa saat üretimi konusunda uzmanlaşıp, iyi bir kariyer yapabilirdi, oysa toplum her şeyi öylesine yüzeyselce algılamak yolundaki İrdal için bu yönde akıp gidebileceği, merakını sağlıklı yollara kanalize edebileceği bir mecra yok, bu meraklı bir çok insanın hazin macerasıdır: ciddiye alınmamak.

⁷ Anlatıcı İrdal ikinci karısı Pakize'nin Ayarcı ile bir ilişki yaşadığını romanın farklı yerlerinde ima eder: "Halit Ayarcı benim velinimetimse, onun (karısı Pakize) da en büyük dostu idi." (12) Daha da ileri giderek şöyle de der: "Bu çocuğa Pakize'nin arzusu üzerine rahmetli Halit Ayarcı'nın adını verdiğime ne kadar isabet etmişim. Gün geçtikçe ona benziyor." (49) Bu kadarını söyleyip bırakıyor, işi sonuna götürmüyor, ima ediyor sadece, utanmazlığını, arsızlığını açığa vuruyor. Ama her şeyde olduğu gibi bunda da kendini kandırmak için, kendinin bile inanmadığı ama inanmaya can attığı mantığa bürümelere başvuruyor: "Bu demektir ki, Seyit Lütfullah'ın adlarımızın talihlerimiz üzerindeki tesirleri hakkında söylediği şeyler hiç de mübalağalı değilmiş. Eminim ki, Halide'ye başka birinin adını verseydim, rahmetli velinimete bu kadar benzemezdi." Bkz. *SAE*, s. 49.

⁸ Bu dönemdeki mutluluğunu şu sözlerle anlatıyor: "Bu iş denen şeyin faziletiydi...İş insanı temizliyor, güzelleştiriyor, kendisi yapıyor, etrafıyla arasında bir yığın münasebet kuruyordu." Bkz. a.g.e., s. 291.

⁹ Mesela kimse saatçiliğin gerçekten prestijli bir iş olduğuna ve İrdal'ın ona yönelmesi gerektiğine dair bir fikir ile ortaya çıkmaz.

¹⁰ Bu konuda 1970lerin başında Selahattin Hilav ve Hilmi Yavuz arasında yaşanan polemik için Bkz. *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, s.199-232.

¹¹ Amatör mimar İrdal ciddiyetle Enstitü binasını dizayn ediyor, zorlukları aşıyor, dahiyane fikirler buluyor, hiçbir mimarın ulaşamadığı fikirler geliştiriyor. *SAE*, s. 293. Bir daha görüyoruz ki İrdal aslında yetenekli ve zeki bir insandır. Fakat toplum kurumları ile önünü kesmiş ve dürtüst bir yaşam kurabilme imkanını onun elinden almıştır.

sorumluluk sahibi olan organik entellektüeller, yani toplumun lokomotifleri olması gereken okumuşlar, burjuva sınıfı ve bürokratlar en büyük ve önemli sorumluluğa sahipken, onların bu sorumluluğu yerine getirmek yerine İspiritizma cemiyeti, Saatleri Ayarlama Enstitüsü ve Şehzadebaşındaki kahvede vakit öldürmeleri ve toplumu olumlu şeylere yönlendirecekleri yerde bu enerjiyi ve vakti yalanla dolanla harcamaları yazarın en acı şekilde hicvettiği şeylerin başında gelmektedir.

Bu hicivden kurtulabilen yalnızca üç karakter vardır romanda: Muvakkit Nuri Efendi, İrdal'ın ilk karısı Emine ve oğlu Ahmet. Bu üç karakterden Nuri Efendi ve Emine¹² birer ikili zıtlıkta (binary opposition) kullanılmış, Ahmet karakteri ise geleceğin daha parlak ve çalışkan olduğunu müjdelemek ve ümitsizliğe kapılmanın yerinde olmadığını göstermek için çizilmiş bir karakterdir.

Romanda doğru düzgün okula gitmemiş olmasına rağmen, sağlam bir gelenekten gelen, dinlemesini ve anlatmasını son derece iyi bilen, hayati konularda doğru teşhisler koyan, hayatına girdiği insanların yaşamlarında olumlu etkiler yapan bir Nuri Efendinin karşıtı olarak Doktor Ramiz'i görmekteyiz.¹³ Öyle ki, Ramiz Nuri Efendi'nin sahip olduğu tüm o iyi huyların ve alışkanlıkların tam da zıt karşılığı olan kötü huylara ve beceriksizliklere mahkum olmuş bir insandır. Viyana'da o dönemin dünyaca ünlü okullarında okumuş ve ekol yaratmış bilim insanlarını tanımıştır. Tüm bu avantajlarla donanmış olmasına karşın, ne insanları dinleme sabrına, ne bildiklerini hastalarına anlatabilme yeteneğine, ne önemli konularda doğru teşhislerde bulunabilmeye, ne de hayatına girdiği insanların hayatında, mesleki anlamda bile olumlu bir etki yaratma gücüne sahip bir insan değildir.

Dr. Ramiz ile kıyaslandığında görürüz ki, Muvakkit Nuri efendi tek kelimeyle dört dörtlük bir insandır. Merhamet denen şey kalbinde öyle yüce bir yere sahiptir ki, Dr. Ramiz'in hastası olan İrdal'e bir kere olsun göstermediği şefkati ve ilgiyi, Nuri Efendi saatlere göstermektedir. "Saatle insanı birbirinden ayırmayan" (Tanpınar, 1962, s. 29). Nuri Efendi saatlere karşı bile oldukça duyarlıdır. Ramiz ise, son derece ironik bir şekilde derdine derman olması için kendisine teslim edilmiş olan İrdal'ı bir defa olsun gerçekten dinlemek zahmetine katlanmaz.¹⁴ İrdal ne zaman konuşacak olsa

¹² İrdal'ın ilk karısı Emine, İrdal'ın deyişle onun dürüst bir hayat sürebilmek için tuttuğu "son daldır" (s. 118).

¹³ Dürüst, alçakgönüllü ve ayakları yere basan Emine karşısında, anlatıcının "Gördüğü filmlerdeki her şey bizimdi, şatolar, elmaslar, bahçeler, asil kibar dostlar..." diye anlattığı Pakize vardır (s. 124-25).

¹⁴ Her ne kadar anlatıcı "Nuri Efendi ve Halit Ayarcı...İşte benim hayat mekiğim bu iki kutup arasında dolaştı..." (s.32) dese de Halit Ayarcı soy isminden de anlaşılacağı üzere Nuri Efendi'nin karşıtı değil aksine onun dejenere olup soysuzlaşmış haliyle devamıdır. Ayarcı'nın İrdal'ın sözünü ettiği onca farklı karakter arasında bir tek ve ısrarla Nuri Efendi üzerinde durması. Ayarcı'ya kadar İrdal'ın kendisinin bile Nuri Efendi'nin değerini yeterince anlamamış olması, ve anlatıcının "Nuri Efendi belki saatlerin tamirinden ziyade saatlerin ayarında titizdi" (31). cümlesi ile başlayan paragrafta ayar kelimesi beş kere geçer ve ayarsız saatlerin Nuri Efendi için adeta bir saplantı olduğunu, ayarsız saat görmek korkusu ile Nuri Efendi'nin evden çıkmaya korktuğunu okuruz. Ayrıca bu paragraftan önce gelen paragrafta anlatıcı hayatta iki kurtarıcısının olduğunu bunlardan birinin kendisine saatleri tanıtan Nuri Efendi diğeri ise bu bilgiyi kullanmasını mümkün kılan Ayarcı olduğunu açık açık söylemektedir. Bu açıdan balığında Ayarcı Nuri Efendi'nin torunu gibidir. Tabii burada ortaya çıkan en büyük sorunsal Nuri Efendi gibi bilge bir insanın nasıl olup da Mefistofilis Ayarcı gibi bir torunu olacağıdır.

¹⁴ Karısının hastalığının ciddiyetini doktora anlatmaya çalışan İrdal Doktor Ramiz'in onu bir kere olsun dinlememesi ve dediğim dedik tavrında ısrar etmesi üzerine İrdal öylesine zıvanadan çıkar ki bütün sabrını yitirip isyan eden anlatıcı ümitsizliğini şu sözlerle ifade eder: "...insanın insana hücumu, o hiç yere

ağzından çıkan ilk cümlede daha kendince yalap şap bir şeyler uydurup, hastasının derdini çözmek yerine kendi teorisini ispatlamak ve karşısındakine gösteriş yapmak hevesi içindedir (s. 93). Oysa, Nuri Efendi işi ağırdan alır. Günlerce haftalarca, elini bile sürmeden kendisine teslim edilmiş saatleri izler, dinler, önce dertlerinin ne olabileceği konusunda net bir fikre sahip olup, sonra harekete geçmek sabrını gösterir. Bu sadece sabırla sınırlı değildir, aynı zamanda yürekten gelen bir merhamet de işin içindedir: “Onlardan biri eline geçince çehresi adeta yumuşardı: ‘Nasıl yürüsün biçare, iki ayahnın ikisi de yok...’ diye büsbütün beşeri bir dil konuşurdu” (s. 29).

Nuri Efendi sadece iyi bir dinleyici değil aynı zamanda insanların sohbetini zevkle dinledikleri, aradıkları bir anlatıcıdır. Dr. Ramiz konuşması ile herkesi uyutan katlanılmaz biri iken, Nuri Efendi İrdal’ın anlatımıyla “...konuşması çok tatlı” bir insandır: “Tane tane kelimelerine dikkat ederek, onları adeta seçerek konuşurdu. Bilhassa saatçilik üzerinde sohbetten çok hoşlanırdı” (s. 28). Bunun tam tersi olan Ramiz’in ne kadar kötü bir konuşmacı olduğunu verdiği konferansta insanların onun konuşmasına tepkisinden anlıyoruz: “Onuncu sahifeye doğru evlerinde daha rahat şartlar altında uyumak için salonu terk edenler müstesna, hemen herkes uyudu.... Doktor Ramiz bu cümlenin verdiği emniyetten istifade etti ve başını hemen oracıkta, boynunun üstünde eğerek o da uyumağa başladı” (s. 122-23). Bu öylesine tek düze ve sıkıcı bir konuşma tarzıdır ki, sonunda konuşmacının kendisi dahi uyuyakalır.

İrdal, Nuri Efendi’nin kendini hangi şartlar altında yetiştirmiş olduğunu, okula gitmemiş olsa da bambaşka bir kaynaktan kendi değerler sistemini ve ahlakını nasıl oluşturduğunu şu sözlerle anlatıyor: “hakikatte pek az tahsil görmüş, ancak iki sene cami derslerine devam etmişti. Bunu kendisi de gizlemezdi. Sık sık ‘Beni adam eden saatlerdir’ derdi” (s. 28). Tabii burada Nuri Efendi’nin içinden geldiği muvakkithaneleri de unutmamak gerekir. Tanpınar muvakkithaneleri şu şekilde anlatıyor “Adım başında muvakkithaneler vardı. ...Saat sesi bu yüzden onlar için şadırvanlardaki su sesleri gibi hemen hemen iç aleme, büyük ve ebedi inaçların sesiydi....Bir taraftan bugününüzü ve vazifelerinizi tayin eder, öbür taraftan da peşinde koştuğunuz ebedi saadeti, onun lekesiz ve arızasız yollarını size açardı”¹⁵ (s. 30). Muvakkit Nuri Efendi işte böylesine köklü bir geleneğe beslenen ve toplumla iç içe geçmiş bir kurumun içinden gelmektedir. “Nuri Efendi de saat sevgisi bir nevi ahlakı: ‘Bozuk bir saate, bir hastaya bir muhtaca bakar gibi bakmağa çalış ve Nuri Efendi hakikaten öyle yapardı.’” Hem sözde hem özde bir insan. Ayrıca bu bilgeliği ile çevresini de sevindirmesini onlara mutluluk vermesini, hayatlarına düzen getirmelerine yardım eden, topluma olumlu katkılarda bulunan, insanların dertlerine çözüm üretmek yolunda elinden geldiğince, en

---

düşmanlık. Fakat neyi aldatabilirdim, kime anlatabilirdim? İnsan neyi anlatabilir? İnsan insana hangi derdini anlatabilir? Yıldızlar birbiriyle konuşabilir, insan insanla konuşamaz.” a.g.e., s. 93.

¹⁵ Nuri Efendi işte böylesine eski bir kurumda çalışmaktadır. Bu yönüyle Nuri Efendi tarihsel Türktür diyebiliriz. Osmanlı dönemi insanların, zamanla çok daha sağlıklı ve çok boyutlu bir ilişki içinde olduğunu görüyoruz bu bağlamda. Ayrıca burada öne çıkan bir başka özellik de bu muvakkithaneler ile Saatleri Ayarlama Enstitüsü arasındaki benzerlik. Zaten geçmişten gelen bir kurumun var olması, ve insanların eskiden beri böyle bir alışkanlığa sahip olmaları, SAE’nin bu kadar tutmasındaki belki de en önemli etken. Ama burada hiç kimsenin bu kurumu hatırlamayışı, ve bunu yeni bir icat zannetmeleri, toplumu köksüz, ve kendi macerası çapında bir olgunluğa mahkum ediyor. Geçmişin tecrübelerinden faydalanamaz, hafızasını yitirmiş, zaman mefhumunu kaybetmiş, geçmiş ve gelecek kavramlarını yitirmişmiş sadece bugünde yaşayan bir cemiyet ile karşı karşıyayız. Yukarıdaki alıntının son cümlesinde üç boyutlu bir zaman kavramı varken, SAE dönemi geldiğinde bunun tek boyuta düştüğünü görüyoruz.

iyi bildiği şey ile, derinlemesine anlamaya çalıştığı saatler ve insanın hayatında zamanın üstlendiği rolü onlara tekrar hatırlatarak bunu yapan birisidir.

Nuri Efendi yaptığı işle varolmuş, olduğu gibi görünen, tevazu sahibi bir insandır. O bilgeliğini yaptığı işe borçludur. Emeğin ve sabrın okulunda pişmiştir ve yıllarca süren bir gözlemin sonucudur bildikleri. Böyle olduğu için de hayatına girdiği insanların hayatını güzelleştiren ve kolaylaştıran bir yönü vardır:

Şurada burada tesadüf ettiği yaymacılardan . . . bozuk saatleri satın alıp ötesini berisini değiştirerek tamir ettikten sonra fakir dostlarına hediye ederdi: ‘Al bakayım şunu! Hele bir zamanına sahip ol...Ondan sonrasına Allah kerimdir!..’ Sözü kendisine dert yananların- fakir olmak şartıyla- çoğuna cevabı idi. Böylece Nuri Efendinin sayesinde zamanına tekrar sahip olan insan sanki darıldığı karısı ile daha kolay barışabilir, çocuğu daha çabuk iyileşmiş, yahut hemen o gün borçlarından kurtulacakmış gibi sevinirdi. Bunu yaparken iki türlü sevabı işlediğine inandığı muhakkaktı. Bir yandan yarı ölü bir saati diriltmiş oluyor, öbür yandan da bir insana yaşadığının şuurunu, zamanını hediye ediyordu¹⁶ (s. 29).

Oysa Ramiz teorik olarak bildiklerini işine uygulamaya kalkar ve asla teoriyle hayatı uzlaştırmayı, bildiklerini gözden geçirmeyi aklına dahi getirmez¹⁷ (s. 98-103). Bu eksikliğinden dolayı, Ramiz İrdal’ı felakete sürükleyen karakterlerin başında gelir¹⁸ (Moran, 2002, s. 286). Buna şu üç önemli olaydaki olumsuz rolüyle sebep olur. Öncelikle sağlıklı bir şekilde kendisine teslim edilmiş İrdal’ın akli dengesini bozar. Tedavinin sonunda, yani Ramiz “tamam artık bir şeyin kalmadı, seni taburcu edebiliriz” kanaatine ulaştığında İrdal içinde bulunduğu durumu şöyle anlatır: “Korkuyorum. Artık her şeyden korkuyorum” (Tanpınar, 1962, s. 104). İkincisi bir hekim olarak, İrdal’ın “son tutunduğum dal” (s. 118) dediği Emine’yi tedavi eder ve oldukça ciddi bir hastalığın pençesinde kıvranan Emine’nin korkulacak hiç bir şeyi olmadığını söyler. Bu yanlış teşhis Emine’nin hayatına mal olacaktır. Emine’nin ölümü İrdal’ın hayatını derinden sarsacak ve en büyük felaketlerinden biri olan ikinci karısı Pakize ile

¹⁶ Burada üzerinde durulması gereken önemli meselelerden biri de Nuri Efendi’nin bu iyilikleri yaparken taşıdığı vicdani motivasyondur. O bu kadar insanın hayatını sırf sevap kazanmak için güzelleştirmektedir. Bu da az bir şey değildir. Aynı vicdani motivasyonu, Ahmet ve Emine dışında, romanın diğer karakterlerinde görmek pek mümkün değil. Örneğin İspiritizma Cemiyeti’ndeki insanları harekete geçiren öte dünyaya duydukları meraktır. Halit Ayaracı için macera, en olamayacakmış gibi duran işlerin üstesinden gelmek ve insanları akla hayale sığmayacak şeylere inandırıp onları bu konuda harekete geçirebilmektir; kuraathanedekiler için gırgır geçme, ve her şeyi bir oluruna getirip alaya alabilmektir; Pakize’nin kızkardeşleri için güzellik yarışması ve şarkıcılıktır. Nuri Efendinin motivasyonu kuşaklar boyunca denenmiş ve doğruluğu ispatlanmış bir motivasyonken, *SAE*’de anlatılan bu geçiş dönemi insanların motivasyonları daha ilk kez denenmiş şeylerdir. Yeni kuşağı temsil eden Ahmet bu tuzağa düşmez ve Nuri Efendi gibi vicdani motivasyonu kendisi için rehber seçer.

¹⁷ Psikanalize adeta bir din gibi bağlanmış Ramiz, örneğin, İrdal’a babası ile ilgili rüya görmediği için kızar. Daha da garibi ona nasıl rüyalar görmesi gerektiği konusunda telkinlerde bulunur. Bu işte o kadar ileriye gider ki sonunda İrdal’ın ruh sağlığını bile bozar. Bkz. a.g.e., s. 98-103.

¹⁸ Berna Moran “...Ramiz’in gülünçlüğü hicivden çok mizah konusudur” diyor. Bkz. Berna Moran, s. 286. Ramiz’in toplum içindeki rolünün neye denk düştüğünü göz önüne aldığımızda bu görüşe katılmanın oldukça zor olduğunu düşünüyorum. Tanpınar Ramiz’in kişiliğinde sorumluluğuna sahip çıkmayıp, büyük mucizeler peşinde koşan, uzmanlığının hakkını vermeyen aydınları eleştiriyor. Bunun Osmanlı’daki örneği de Aristidi efendidir.

evlenmesine onu götürecektir başka bir sürü olayı tetikleyecektir. Ramiz'in İrdal üzerindeki başka olumsuz etkilerine gelince bunlar bir çoktur ama denebilir ki hepsi de gelip aslında bir genel noktaya bağlanır. İrdal kendisini ahlaki çöküntüye götüren ruhunu şeytana satmasına sebep olan insanlar ve kurumlarla hep Ramiz kanalıyla tanışacaktır. Örneğin Şehzadebaşındaki kıraathaneye onunla gider ilk defa; İspiritizma Cemiyetini onun sayesinde tanır; Halit Ayaracı Ramiz'in Galatasaray'dan okul arkadaşlarıdır ve onları buluşturan yine Ramiz olmuştur.

Hayri İrdal'ın Ahlaki Çöküşünü Hazırlayan Karakterler

Babası

İrdal'ın babası her şeyden önce şu iki özelliğiyle oğlunun felaketine katkıda bulunmuştur. En başta ona iyi bir ahlaki model sunmamıştır. İrdal'ın anlatısında babasının edindiği arkadaşlar doğal olarak belli bir yaştan sonra onun da çevresini oluşturmuşlardır. Bu arkadaşlardan İrdal'a tek olumlu etkisi olan Nuri Efendi'dir. Fakat Seyit Lütfullah gibi biri de en az on iyi Nuri Efendi etkisini silebilme gücünde bir karakterdir. Avcı Naşit Bey İrdal'ın suçsuz yere yargılandığı traji-komik mahkemede İrdal'ın aleyhinde yalancı ifade verip iftiralarda bulunarak; Aristidi Efendi simya deneyleriyle, çalışmanın değil mucizenin, gerçeklerin değil işimize gelenlerin hüküm sürdüğü bir değersizlikler silsilesini İrdal'a tanıtacaklardır.

Tüm bu rol modeli olması beklenen insanlar genç İrdal'ın kafasında çalışmak ve kazanç ile ilgili bağlantının tam olarak kurulamamasına sebep olurlar.¹⁹ Bu konuda babası özellikle son derece kötü bir örnektir. Babasının hayatındaki sıkıntılardan kurtulabilmek için bel bağladığı şu üç şeydir: Aristidi Efendinin eczanesindeki kaçak simya deneylerinin sonuç vermesi, Seyit Lütfullah'ın Kayser Andronikos hazinesinden kendine düşecek pay ve kız kardeşinin vefatında kendisine miras yoluyla kalacak olan serveti. Bu mirasa o kadar bel bağlamış ve oluşması için hiç bir emeğinin geçmediği bu serveti o kadar kendine hak görmüştür ki, vefat haberi kendisine ulaştırıldığında, daha defnedilmesini bile beklemeden kardeşinin evine koşmuş, cenazeye bile katılmadan bu servetin envanterini çıkarmaya koyulmuştur.

Babasının Hayri İrdal'a iyi bir örnek olamayışı bununla da kalmaz. O aynı zamanda bir hırsızdır: "Fakat hırsızlık, hem de bir cami eşyasını almak... Velev ki vakıf malı olsun ve yanmış bir camiden gelsin..." (s. 24). Her ne kadar buna ihtimal vermiyormuş, babasına iftira atılıyormuş gibi konuşsa da, aslında anlatıcının ima ettiği yazdığının tam tersidir. Bu öyle açıktır ki romanın ilerleyen sayfalarında, zora düşen İrdal'ın da babasından öğrendiği bu taktiği uygulayıp cami avlusundan çaldığı parmaklığı antikacıya sattığını görürüz (s. 46). Bunu da öyle ölüm kalım meselesi bir sorunu çözmek için değil, ikinci karısı Pakize ve kız kardeşlerinin sonu gelmez isteklerinin bir kısmını yerine getirip en azından bir süreliğine kafasını dinlemek için yapmıştır. Bu hırsızlık aynı zamanda sembolik olarak geçmiş değerlerin günün getirdiği olur olmaz ihtiyaçların ve kaptislerin uğruna kolayca yağmalanmasına yönelik getirilmiş önemli bir eleştiridir.

Seyit Lütfullah

İrdal on yedi yaşında işleri çok da iyi olmayan bir saatçinin yanında saatçiliği öğrenirken araya Seyit Lütfullah'ın girmesiyle bu dürüst yaşam biçiminden ayrılmak zorunda kalır. Lütfullah tamir için bırakılan bir saati aşırması ve İrdal'ın işten atılmasına

¹⁹ "Onlar benim örneklerim, farkında olmadan yüzümde bulduğum maskelerdi" (s. 45).

sebebi olmuştur (s. 51). Bu olaydan sonra işsiz güçsüz kalan İrdal vaktini Lütfullah ile geçirecek ve kısa yoldan zengin olmanın, küçüğe kanaat getirmeyip büyük hazinelerin ve maceraların peşinde koşmanın ahlakına alışacaktır. Lütfullah sürgüne gönderildikten sonra eski ustası onu tekrar işe alsa da artık İrdal için çok geçtir. Çünkü kendi deyişiyle bir kez Lütfullah'ın okulundan geçtikten sonra artık o meslek için gerekli olan sabır ve kanaati gösterebilme noktasından çok çok uzaklara gitmiştir (s. 62). İrdal'ın saatlere merakı romanın ahlaki tutum ve erdem açısından en yüksek yerine yerleştirilmiş olan karakteri Muvakkit Nuri Efendinin iyi etkisiyle başlar. Saatçi çıraklığını Seyit Lütfullah yüzünden tamamlayamadığı halde saatler hakkında çok şey öğrenen İrdal gerek hastanede kaldığı dönemde, gerekse Şehzadebaşı'ndaki kahvede ve SAE açılırken geçen o boş dönemde İrdal sürekli saat tamir eder. Gelin görün ki, İrdal için bu büyük bir dikkat ve hünere isteyen mütevazi iş onun mucizevi ve kısa yoldan refaha ve rahata kavuşma hayalleriyle örtüşmemektedir. O hep daha fazlasına ve daha kestirmesine yönelmek istemektedir.

İrdal'ın babasının çevresinden olan Seyit Lütfullah *SAE*'de aslında çok önemli bir role sahiptir. Lütfullah'ın birincil önemi Osmanlı dönemi insanının hurafelere ne derece körü körüne inandıklarını göstermesi açısındandır. Bu meczubun masallarına inanmayan, onları sorgulayan tek kişi eczacı-simiyacı Aristidi efendidir (s. 44). O da öyle anlaşılıyor ki Lütfullah'ı mucizeler konusunda kendine bir rakip olarak gördüğündendir. "İşte bu küçük gruba bir yığın merakı, ihtirası aşıl原因, onların kendi başlarına olsalar çok tabii geçecek hayatlarını altüst eden Seyit Lütfullah bu çeşit bir adamdı. Onda yalancının nerede başladığı ve bittiği bilinmezdi" (s. 36).

Bu söylenenler ışığında Seyit Lütfullah belki de Halit Ayarcıya benzetilebilir. Her ağzını açtığı anda ecinnilerden, seyit, Medine, Irak, iyi saatte olsunlar, gaip alem, Kayser Andronikos'un hazinelerinden dem vuran, Medineli bir Seyit olduğunu iddia eden bu esrarkeş, felçli, frengili vaizin yaptıkları toplum tarafından o kadar ciddiye alınır ki, etkisinden çekinen hükümet onu Giresun'a sürgüne yollar. Bu karakterin tüm olumsuz özellikleri düşünülecek olursa, Tanpınar'ın aslında Osmanlı'da bir çok şeyin köhnemiş ve değiştirilmesi gerektiği konusunda Atatürk'ün modernleşme projesiyle hemfikir olduğunu görmekteyiz.

Halit Ayarcı

Faust_. Thou always wast a sophist and a liar.
Mephistopheles_. Ay, if one did not look a little nigher.
For will you not, in honor, to-morrow
Befool poor Margery to her sorrow,
And all the oaths of true love borrow?²⁰

Romanda Hayri İrdal'ın ruhu için pazarlık eden ve onu ikna edip İrdal'dan bir şekilde almasını bilmiş olan karakter Halit Ayarcıdır. Ayarcı ile tanıştığında, İrdal kötü bir durumdadır. Roman boyunca sık sık sıkıntı içinde gördüğümüz anlatıcı artık bu

²⁰ Goethe, Faust, <http://www.gutenberg.org/files/14591/14591-h/14591-h.htm>.

Faust: Sen her zaman bir laf ebesi ve yalancıydın

Mephistopheles: Bunu söyleyene bak!

Sen değil misin onurlu bir şekilde

Yarın zavallı Margery'yi kandırıp onu yasa salacak

Ve elinden gerçek aşk yeminlerini alacak (Yazarın çevirisi)

aşamada buhranın düğüm noktasındadır (climax) ve dertleri için herhangi bir çözüm yolu göremediğini Ayarcı'ya şu sözlerle anlatır: "Ben tek çare olarak yalnız evcek bizi alıp götürecektir bir salgın, bir felaketle bu işler hallolur sanıyor, onu bekliyordum" (s. 179). Gerçeklikle, günlük hayatla ilişkileri Hollywood filmleri ve günün moda akımları yüzünden zedelenmiş Pakize ve kız kardeşleri öyle olmayacak isteklerle çıkarlar ki İrdal'ın karşısına bunlarla nasıl baş edeceğini bir türlü çözemez İrdal. Üstelik bu kadınlar biricik kızını son derece kötü yaradılışlı ve çirkin biriyle evlenmeye zorlamakta ve oğlu Ahmet'e karşı da her türlü kötü muamelede bulunmaktadır²¹ (s. 151-53). Tüm bunlara karşı koyma gücünü kendinde bulamayan İrdal çaresizdir. Ayarcı İrdal'ın hayatında kontrolü tamamen kaybettiği ve artık çaresiz olduğu böyle bir dönemde ortaya çıkar ve düğümü çözen kişi olur. Onun bu sorunlara yaklaşımı bambaşkadır: "Hata...Hep hata...Ne istersiniz kendinizden ve evinizin zavallı halkından?... Şimdi sizden dinlediklerime göre hepsi ihtiraslı, yaşamaya azmetmiş insanlar. Bu demektir ki hepsi muvaffakiyetlerini kendilerinde taşıyorlar ve onun ıstırabını çekiyorlar. Alelade hayata razı değiller..."²² (s. 179).

Gerçekten de Ayarcı doğru teşhisi koymuştur. Kendini Ayarcı'nın idaresine bırakan, bir bakıma bütün dertlerini ona ihale eden İrdal görür ki Ayarcı bütün bu sorunları tam da dediği gibi çözecektir.²³ Bir süre sonra durum öyle bir hal alır ve Ayarcı herkese ve her şeye o derece hakim olur. İrdal bu durumu şöyle özetliyor: "Ne garipti, hepimiz Halit Ayarcı'nın elinde birer kukla gibiydik. O bizi istediği noktaya getiriyor ve orada bırakıyordu. Ve biz o zaman, sanki evvelden rolümüzü ezberlemiş gibi oynuyorduk. İçimde ona karşı hiddet, kin, isyan ve hayranlık bir birine karıştıyordu" (s. 266). Ayarcı *SAE*'de o kadar önemli bir karakterdir ki, İrdal'ın ağzından kendisi için yaptığı iyilikler²⁴ sayılıp döküldükten sonra bu anlatının Ayarcı'nın unutulmasının veya iftiralara kurban gitmesinin önüne geçilmek için yazıldığı söylenir: "Bu kadar iyi, temiz, büyük, her manasıyla büyük bir dostun hatırası için hiçbir şey yapmıyacak mısın? Onun unutulmasına, hatırasının, bir yığın alayın, iftiranın altında kaybolmasına razı mı olacaksın?" (s. 13). Aslında bunlar tamamen ironik sözlerdir. İrdal kendi trajedisini

²¹ Kızı Zehra babasının evinde o kadar mutsuz ve savunmasızdır ki bu evden kendini ve kardeşi Ahmet'i kurtarabilmek için şu sözlerle anlatılan Topal İsmail ile bile evlenmeye razı olur: "Alt dudağın kalınlığı, gözlerin yanlara doğru akışı da gösteriyordu ki zalim ve ahmakça hilekar ve yalancı idi. Sesi bir fırça gibi diken dikendi.... Dişleri sarı, birbiri üstüne binmiş ve ters tüstü. Bu da kısmetsizliğe ve hasisliğe delildi." A.g.e., 153.

²² Zaten romanda hicvedilen en önemli şeylerden biri de hiç kimsenin "alelade" bir hayata razı olmayışıdır. Herkes bir şekilde mucizevi bir çıkış yolu aramaktadır. Bu çıkış yolu öyle çalışıp bir konuda başarılı olmaktan geçmez; tamamen şansa, kismete, talihin gülecek yüzüne bırakılmıştır bu.

²³ Romanda bunun parçası olmayı reddeden yalnızca bir karakter vardır o da İrdal'ın oğlu Ahmet'tir. Yatılı bir okula gider okumak için ve ne şartla olursa olsun ismini SAE ile asla bir araya getirmek istemez. Öyle ki babası anılarını yazacağını söyleyince soyadını değiştirmeye kalkar. Onun bu tavrını İrdal şöyle değerlendirir: "Zavallı budala, namuslu olacağım diye şimdi mektepte kör bir elektrik ışığı altında kim bilir neler çekiyordur... Bari olabilse...Hiç bir tavizat vermeden yaşayabilse! Fakat imkanı mı var?" (s. 268). Kendisinin ve çevresinin namuslu bir hayat sürmediğinin farkındadır artık bu aşamada. Onlar Ayarcı'nın dayattığı çözüme razı olmuşlardır. Rahatlarının bozulmaması için sürekli taviz vermektedirler. Ayrıca bu pasajın ilk cümlesi oldukça ironiktir, çünkü esas rahatı yerinde olmayanın İrdal olduğu gözlerimizin önündedir. İrdal içinde bulunduğu bu atmosferi şu sözlerle anlatır: "Pudra, lavanta, ter kokusu, çıplak omuz, vıcık vıcık koltuk altı, tebessüme bulaşmış ruj, havayı bir macun gibi kesifleştirmişti" (s. 270).

²⁴ "Hayatın için, düşüncenin ve rahatın için hakiki düşman olan her şeyi ve herkesi o sana dost yaptı. Etrafında sade çirkinlik, sefalet gören bir adam iken birdenbire insana layık birtakım zevk ve saadetlerin bulunduğunu duydun.... Karın Pakize'yi bile asil yüzü ile o sana tanıttı" (s. 13).

anlatacak, “iyi, temiz, büyük” diye bahsettiği “dostunun” her türlü ipini pazara çıkarıp onun gerçek yüzünü ortaya çıkarmaya çalışacaktır roman boyunca.

İrdal’ın ahlaki yıkımında o kadar usta bir strateji izler ki Ayarcı, onu içindeki en temiz, ve en bilge şey ile, bir bakıma bir vicdan gibi içinde taşıdığı en büyük ustası ile, Nuri Efendi ile vurur. İrdal’a bütün onursuz, yalan dolan dolu, sahtekarlıkları hep Nuri Efendi üzerinden yaptırır. İrdal rahatı karşılığında Ayarcı’ya Nuri Efendi’yi satmıştır. Hem de ne satmak! Ustasının hatırasına en ufak bir saygı belirtisi kalmamacasına onun ismini yer yüzünden silercesine satmıştır. Güya SAE’nin temellerini oluşturmuş kişi olarak başta gördükleri Nuri Efendi ve onun zaman ve saatler konusundaki söylediklerini Şeyh Ahmet Zamani isminde var olmayan tarihi bir şahıs uydurup ona mal etmişlerdir.

Romanın ironik tonu yeterince ciddiye alınmadığında sanki Nuri Efendinin dehasının büyüklüğünü bulup çıkararak, topluma hatırlatan da Ayarcı gibi bir duyguya kapılmamız gayet doğaldır. Ama bunu yapış tarzı hiç dürüst değildir. Mesela İrdal’a başlangıçta verdiği nasihat son derece akıllıca ve samimi bir yaklaşımdır. Ama ortaya çıkan sonuç öyle olmayacaktır. Nuri Efendi’nin temsil ettiği dikkat, ciddiyet, emek ve tevazu gibi değerler, yine toplumun sansasyon beklentisine, gayriciddiliğe, ve gerçekleri olduğu gibi değil hoşumuza gittiği, ve heyecan uyandırdığı şekliyle algılamamıza kurban gider. Bunu yönlendiren maestro da Ayarcıdır. Bu gayet güzel projenin sonunda ortaya çıkan şöyle garip bir şeydir: “Bu kitabı yazamadım. Daha faydalı olması, müessesenin politikasına daha fazla yardım etmesi için onun yerine aynı fikirleri ve malzemeyi kullanarak Ahmet Zamani Efendinin Hayatı ve Eserlerini yazdım. Acaba bu ustama ihanet midir?” (s. 32). Bundan daha büyük nasıl bir ihanet olabilir? Bir insanın bir ömür boyunca, karşılığında hiç bir maddi menfaat beklemeden kurduğu eseri, ondan sırf küçük hesapları için çalmak, anılmak ve unutulmamak şansını onun elinden koparıp almak...²⁵

Ayarcı İrdal’a vicdanını paramparça ettirmek dışında onun için değer arz etmesi gereken başka ahlaki hususiyetlerini de ortadan kaldırtır. Örneğin, İrdal’dan gizlemeye gerek bile duymadan İrdal’ın karısı ile dost hayatı yaşar. İrdal’ın bütün maddi sorunlarını çözmüş ona hayal ettiğinden bile daha rahat bir hayat sunmuş, fakat onu İrdal olmaktan da çıkarmıştır. İrdal’dan tıpkı Mephistophilis’in Faust’dan aldığı gibi ruhunu satın almıştır. Metnin içinde de bu Faust-Mephistophilis ilişkisi açıkça belirtilmese de ima edilir. Mesela :“Voltaire’e veya Faust’a benziyorsanız suç benim mi?” (s. 224) diye sorar Ayarcı İrdal’a gazetelerde yazılanlar konusunda kendisinin suçlu olmadığını belirtmek için. Nasıl ki Goethe’nin ve Marlowe’un Faust’unda Mephistophilis kriz anlarında ortaya çıkmış ve kestirme yollardan Faust’un sorunlarını çözmüş ve ona güç, bilgi ve her türlü dünyevi zevkin tatmini imkanını ruhunu satması

²⁵ Ama burada tek suçlanabilecek İrdal değildir, toplum da bu işte bir parça sorumluluğu vardır. Ayarcının hesabına göre insanlar Nuri Efendi gibi çalışıp çabalayıp bir şeyleri kendi aklı ve mantığı ile geliştirmiş bir insandan çok Allah’ın ona bahsettiği vahiy ve esinle aydınlanmış birilerine daha çok iltifat etmek eğilimindedir. Ayarcı gibi hiç bir ahlak prensipine boyun eğmeyen, bütün değerleri unuttuğu, rafa kaldırmış bir insan da toplumu bu yönünden avlamayı planlayacaktır. Toplum önüne çıkan model yine topluma zarar veren, ve yeni kuşaklarda da sağlıklı bir model oluşturamayacaktır. Değerlerin çalışılarak, alınteri ve emekle ortaya çıkan şeyler değil de yukarıdan vahiy ile inen, emeğe gerek duyulmayan şeyler olduğu yeni nesillere aktarılacaktır. Toplum içinden çıkarmış olduğu bir değeri, yaşarken kıymetini bilemediği gibi, bu fırsat eline ikinciye geçtiğinde de bir kez daha ıskalayarak, elinden kaçıracaktır.

karşılığında sunmuş ise, Ayarcı da İrdal'ın sorunlarının bir düğüm halinde bulunduğu o kriz anında ortaya çıkmış ve kısa yoldan, mucizevi bir şekilde İrdal'a para, şöret, eğlence, güç, aşk ve saygınlık getirmiştir. Ama İrdal da bütün bu ona sunulanlar karşısında Faust'un yaşadığı tatminsizliği ve rahatsızlığı²⁶ yaşamıştır. Kendini şanslı hissetmesi gerektiği ayrıcalıklı sınıftan insanların ilgi odağı olduğu zamanlarda bile İrdal da aynı Faust gibi kendini çaresiz hisseder ve o ortamların bir parçası olamamaktan dolayı ızdırıp duyar. İrdal bu tatminsizliğini, her türlü dünya nimetinin önünde kapılarını sonuna kadar açtığı bir anda şöyle ifade eder: "Belki bu iyi gelir!" diyordum. Elbette birinden biri iyi gelecek ve ben de etrafımdakilere benziyecektim. Muhakkak benzemeliydim. Benzemezsem yaşamak çok güçtü" (s. 268). Zaman zaman Ayarcı'nın etkisinden kurtulmaya çalışsa da Ayarcı buna müsaade etmez: "Artık dönemezsiniz. Çünkü hiç bir şeyden vazgeçemezsiniz"²⁷ (s. 278).

İrdal'ı böylesine isyana sürükleyen şeylerden biri o içine girdiği yeni ortamı benimseyememek ise, öbürü de Ayarcı'nın onu bitmez tükenmez yalanların bir parçası yapıp bu yalanlara katılmayı ve onları sürdürmeyi ondan talep etmesidir. Hollandalı bilim adamı Van Humbert'i davet etmesi bundandır. Bu bilim adamının gelmesiyle bin bir takla atmak zorunda kalan İrdal, içine düşürüldüğü durumu şöyle değerlendiriyor: "Hayatım zannedildiğinden çok kolaydı. Hiç şikayete hakkım yoktu. Küçük bir baldır tazyiki, bir dizgin çekişi, kırbacım ucu ile ufak bir işaret, beni gideceğim yola koyuyordu" (s. 271). Dizginlerini tamamen elinden bırakmış artık çevresinde gelişen hiç bir şeye hakim olamayan, adeta özgürlüğü elinden alınmış, olayların esiri birisidir artık. Bu oyunda İrdal'ın çevresindeki herkes, oğlu Ahmet hariç, halası, kızı, karısı ve dostum diye bildikleri Ayarcı'dan yanadırlar. İrdal'ın Ayarcı'ya karşı koyamamasının en önemli sebeplerinden biri de budur. Ahmet dışında hiç kimse sorgulamalarında İrdal'a ahlaki açıdan destek çıkmaz. Çevresindekiler gidişattan, Ayarcı'nın kocaman bir yalanla da olsa hayatlarına kattıklarından son derece memnundurlar.

---

²⁶ Faust... 'Tis vain for me to think of succeeding,
I never could learn what is called good-breeding.
In the presence of others I feel so small;
I never can be at my ease at all.
Mephistopheles_. Dear friend, vain trouble to yourself you're giving;
Whence once you trust yourself, you know the art of living.
(Goethe, Faust)

(Faust: Benim için başarılı olabilmek düşüncesi yersiz
Bu terbiyeyi asla edinemeyeceğim
Başkalarının yanında kendimi öyle küçük hissediyorum ki
Rahat etmem imkansız
Mephistophilis: Aziz dostum kaygılanmana gerek yok
Kendine güven yeter, yaşama sanatı konusunda bilip bileceğin budur.) (Yazarın çevirisi)

²⁷ Bu bize Marlowe'un oyununda Faust ile Mephistophilis arasında geçen şu diyalogu hatırlatıyor:

FAUSTUS. Accursed Faustus, wretch, what hast thou done?
I do repent; and yet I do despair:

Hell strives with grace for conquest in my breast:
What shall I do to shun the snares of death?

MEPHIST. Thou traitor, Faustus, I arrest thy soul
For disobedience to my sovereign lord:

Revolt, or I'll in piece-meal tear thy flesh.

(Ruhunu sattığına pişman olan Faust Mephistophilis'e isyan etmeye kalkar, ama Mephistophilis onu bedenini paramparça etmekle tehdit edince Faust tekrar boyun eğer.)

Sonuç

SAE sadece anlatıcı Hayri İrdal'ın ve Mephistophilis rolü oynayarak maddi kazançlar için onun içindeki iyiliği ve vicdanı yok etmeyi başaran Halit Ayarçı'nın hicvedildiği bir roman değildir. İçinden *SAE* gibi bir kurumun çıkmasına izin verebilecek ve kendini bu yalana kolayca teslim edebilecek bir toplum da bu eleştirinin sivri oklarından kurtulamaz. *SAE* ayrıca geçmişin de sorgulandığı bir eserdir. Seyit Lütfullah, Avcı Naşit Bey ve Abdüsselam Bey gibi Osmanlı'nın son döneminin insanlarını temsil eden karakterler romanın ilk iki bölümünde alabildiğine eleştirilirler. Romandaki onlarca karakter içinde namuslu ve dürüst yalnızca üç karakter vardır: Nuri Efendi, İrdal'ın ilk eşi Emine ve Emine'den olan oğlu Ahmet. Çevresinde hiç bir iyi örnekle karşılaşmamasına rağmen Ahmet'in dürüstlüğü ve çok çalışmayı, Nuri Efendi'den mistik bir şekilde sızıp ona kadar gelebilmiş değerler manzumesini, kendisine şiar olarak alabilmesi Tanpınar'ın "medeniyet değişimi"²⁸ dediği şeyin ilk sancıları atlatıldığında nasıl sağlam bir kuşağın gelmekte olduğunun bir müjdecisi olarak ortaya konmaktadır.²⁹

Tanpınar geçmiş ile kurduğu ilişkiyi şöyle değerlendiriyor: "Ben bir çöküşün esteti değilim. Belki bu çöküşte yaşayan şeyler araştırıyorum. Onları değerlendiriyorum" (Tanpınar, 1949, s. 156). Değişimin gerekliliğine inanan yazar bu konuda şöyle bir yol izlenmesini teklif ediyor: "Fakat sıçrayabilmek, ufuk değiştirebilmek için dahi bir yere basmak lazım. Bir hüviyet lazım. Bu hüviyeti her millet mazisinden alıyor" (s. 155). Bu satırlarda da görüldüğü gibi Tanpınar kuru kuruya bir nostaljiden, geçmişteki her şeyi romantik bir yaklaşımla yüceltip bugünü sürekli eleştirme yanlısı bir tutum takınmıyor. Geçmiş konusunda da son derece titiz ve seçici. Mesela Cumhuriyet öncesi dönemden sadece bir kişiliği övülüp örnek alınması bir model olarak önümüze koyuyor: Muvakkit Nuri Efendi, onun dışındakiler kendi babası da dahil olmak üzere Halit Ayarçı'dan, Cemal Bey'den ve Doktor Ramiz'den çok da farklı olmayan tipler. Bu aşamada Selahattin Hilav'ın Tanpınar üzerine yaptığı gözlemin ne kadar isabetli olduğunu görüyoruz. Şöyle diyor Hilav: "Tanpınar, somut duygusunu hiçbir zaman kaybetmeyen, hayata ve insana inanan, geleceğe güvenle bakan bir yazar" (Hilav, 2002, s. 207).

²⁸ "Bizi sadece yaşadığımız işlerden değil, onların hız aldıkları prensiplerden de şüphe ettiren, mühim ve hayati meselelerin mahiyetini değiştirip bir şaka haline getiren bu buhranın sebebi, bir medeniyetten öbürüne geçmemizin getirdiği ikiliktir." Bkz. YG, s. 24. Tanpınar'ın bu süre zarfında halen *SAE*'yi yazmakta olduğu göz önünde bulundurulursa *SAE*'nin bu tez üzerinde ya da bu tema üzerinde ilerlediğini ve bu medeniyet değiştirmenin toplum üzerinde nasıl bir etki yarattığının, ne türden bir değerler erozyonuna sahne olduğunun, eski değerlerin yıkılıp yerine yenilerinin konamamasının nasıl bir çöküşe sebep olduğuna, ahlaksızlığın ve vurgunun nasıl meşru gösterildiğine dair bir panorama çıkmaktadır karşımıza.

²⁹ Nuri Efendi ile Ahmet arasındaki benzerliğe dair bkz. Moran, s. 290.

Kaynaklar

- Ertop, Konur (2002), "Ahmet Hamdi Tanpınar: Romancı Kişiliği ve Geçmişle Hesaplaşması", "*Bir Gül Bu Karanlıklarda*": Tanpınar Üzerine Yazılar, Haz. Abdullah Uçman ve Handan İnci, Kitabevi, İstanbul.
- Feldman, Walter (2002), "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Zaman, Bellek ve Özyaşamöyküsü," *Bir Gül Bu Karanlıklarda: Tanpınar Üzerine Yazılar*, Haz. Abdullah Uçman ve Handan İnci, Kitabevi, İstanbul.
- Hilav, Selahattin (2002), "Tanpınar Üzerine Notlar," *Bir Gül Bu Karanlıklarda: Tanpınar Üzerine Yazılar*, Haz. Abdullah Uçman ve Handan İnci, Kitabevi, İstanbul.
- Kahraman, Hasan Bülent (2002), "Yitirilmemiş Zamanın Ardında: Ahmet Hamdi Tanpınar ve Muhafazakar Modernliğin Estetik Düzlemi", *Bir Gül Bu Karanlıklarda: Tanpınar Üzerine Yazılar*, Haz. Abdullah Uçman ve Handan İnci, Kitabevi, İstanbul.
- Moran, Berna (2002), "Saatleri Ayarlama Enstitüsü," *Bir Gül Bu Karanlıklarda: Tanpınar Üzerine Yazılar*, Haz. Abdullah Uçman ve Handan İnci, Kitabevi, İstanbul.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1962), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergah, İstanbul.
- (1949), *Huzur*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- (2002), "İş ve Program-I," *Mücevherlerin Sırrı: Derlenmemiş Yazılar, Anket ve Röportajlar*; Haz. İlyas Dirin, Turgay Anar, Şaban Özdemir; YKY, İstanbul.
- (2002) "İş ve Program-II," *Mücevherlerin Sırrı: Derlenmemiş Yazılar, Anket ve Röportajlar*; Haz. İlyas Dirin, Turgay Anar, Şaban Özdemir; YKY, İstanbul.
- (1960), *Beş Şehir*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.